

Publicatie naar aanleiding van de

Studiedag Kempisch Heideschaap

20 oktober 2006

*De rol van een oud ras
in eigentijds natuurbeheer*

Opgetekend door: Philippe van der Grinten
Vereniging Stamboek Het Kempisch Heideschaap
p.a. Vlaamseweg 20 6029 PL Sterksel
www.kempischheideschaap.nl

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Presentaties	4
1. Het Kempisch heideschaap; <i>over de “gunstige staat van instandhouding” van een zeldzaam landbouwhuisdier</i> , Loek Hilgers	4
2. Verkennende studie drukbegrazing schapen, Peter Verbeek	8
3. Boeren voor Natuur met herders, Raymond Schrijver	13
4. South Down Lamb & Beef: The SDML Scheme, Chris Clarke	17
5. De Kempische heidereservaten, een visie vanuit Vlaanderen, Geert de Blust	21
6. Boeren en herders als managers van het heidelandschap, <i>Voorbeeld van functionele koppeling tussen landbouw en natuur in Serra da Estrela (Portugal)</i> , Jan Jansen	22
Conclusies	26
Bibliografie	29
Deelnemerslijst	30

Inleiding

De Stamboekvereniging voor het Kempisch Heideschaap heeft een symposium georganiseerd over beheer van natuurterreinen en de belangrijke rol die grazers, zoals Kempisch heideschape, daarin kunnen spelen. Het symposium werd gehouden op 20 oktober 2006 in het conferentiehotel Kapellerput te Heeze (N.Br.).

Zeldzame landbouwhuisdierrassen, waaronder het Kempisch Heideschaap, kunnen in de toekomst een belangrijke rol spelen bij het onderhoud van het landschap. Er komt landbouwgrond vrij voor minder intensieve landbouw gekoppeld aan natuurgebieden zoals de Kampina. In Boxtel is bijvoorbeeld een dergelijk bedrijf met Brandrode runderen in oprichting. De vraag is of de functie van het Kempisch Heideschaap als verschafter van wol en vlees, die in de verdrukking is gekomen door concurrentie van beter voor deze tijd geoutilleerde schapenrassen, kan worden aangevuld met een nieuwe rol als werkschaap in het landschapsbeheer op levensvatbare bedrijven. De kansen daarvoor groeien, nu de visie geleidelijk terrein wint, dat bedrijven met een gerichtheid op de combinatie van landbouw en natuur in Europa van groot belang zijn om het natuurbeheer betaalbaar te houden. Krijgen natuurorganisaties nu nog vaak inkomsten uit pacht, in de toekomst ontstaan hier kostenposten die kunnen oplopen tot meer dan duizend euro per hectare per jaar.

De studiedag werd georganiseerd door de Stamboekvereniging voor het Kempisch Heideschaap en de Stichting het Kempisch Heideschaap met ondersteuning van de Provincie Noord Brabant en de RABO-bank Geldrop-Heeze, in samenwerking met het Lifescape -Your Landscape-project van de EU.

Burgemeester Paul Verhoeven van de Gemeente Heeze-Leende opende de dag. Daarna ging de voorzitter van de Stamboekvereniging voor het Kempisch Heideschaap, Loek Hilgers, in op de strategie voor het behoud van zeldzame rassen, gekoppeld aan het beheer van open landschappen. Vervolgens legde Peter Verbeek van onderzoeksbureau Natuur Balans / Limes Divergens uit dat gescheperde kuddes goed zijn voor de natuurwaarden. De meerwaarde van de gehoede kudde vertaald zich in een betere stuurbaarheid en grotere soortenrijkdom. Raymond Schrijver van het LEI pleitte voor een bedrijfsmatige aanpak voor extensieve schapenhouderij volgens de methode van “Boeren voor Natuur” die samen met Alterra is ontwikkeld. Een gezonde financiële positie is uitgangspunt voor een effectieve en functionele vorm van natuurbeheer. Een van de Engelse partners in het EU Lifescape -Your Landscape-project, Chris Clarke, stelde het belang en de mogelijkheden van marketing aan de orde. Hierna gaf Geert de Blust van het Belgische Instituut voor Natuur- Bosonderzoek, op uitnodiging van Jan Jansen, een visie vanuit Vlaanderen op een bedrijfsmatige aanpak waarin zowel heide als omliggende landbouwgronden als een bedrijf worden beheerd. Tot slot gaf Jan Jansen van de Radboud Universiteit Nijmegen voorbeelden uit de Serra Estrela (Portugal), waarin een functionele koppeling tussen landbouw en natuur tot op de dag van vandaag nog heeft gewerkt in bedrijfsverband, maar nu bezig is te verdwijnen, op het moment dat in het dichtstbevolkte deel van Europa dergelijke bedrijven weer opgericht worden.

Na afloop van de verschillende presentaties werd er een plenaire discussie gehouden waarvan de belangrijkste conclusies in dit rapport worden weergegeven.

Presentaties

1. Het Kempisch heideschaap; over de “gunstige staat van instandhouding” van een zeldzaam landbouwhuisdier

Door: Loek Hilgers, Voorzitter Stamboek Kempisch Heideschaap

De heer Loek Hilgers sprak als voorzitter van het Stamboek de aanwezigen toe over de geschiedenis en de huidige situatie van het Kempisch Heideschaap als zeldzaam huisdierras in met name het natuurbeheer. Daarnaast gaf hij enige bespiegelingen over de mogelijkheden dit in de toekomst te blijven doen op een economisch en daarmee sociaal duurzame wijze.

De directe aanleiding voor deze studiedag ligt in het verschijnen van de provinciale beleidsnota “Over Bevers, Blauwtjes en Brabanters; ruimer baan voor bedreigde Brabanders”. Hierin zet de Provincie Noord-Brabant uiteen welk beleid zij wil inzetten voor het behoud van zeldzame en bedreigde soorten. Opvallend is dat de provincie daartoe ook een aantal zeldzame landbouwhuisdierrassen rekent. In overeenstemming met de CBD 1992, Rio de Janeiro, neemt de provincie dus ook de agrobiodiversiteit in beschouwing. Het begrip agrobiodiversiteit wordt in het kader van de genoemde beleidsnota toegespitst op het duurzame behoud van zeldzame landbouwhuisdieren. Op zich is het verheugend dat de provincie überhaupt beleid formuleert op dit vlak. Maar toch moeten er vraagtekens gesteld worden bij enkele zinsneden in de tekst, met name waar die over het Kempisch heideschaap handelden.

“De Nederlandse zeldzame huisdierrassen worden voor een aanmerkelijk deel gehouden door hobbyhouders en dat zal naar verwachting in de toekomst verder toenemen vanwege de onvoldoende rentabiliteit van deze rassen. Dat betekent dat het perspectief voor het in stand houden van deze rassen gezocht moet worden in de hobbymatige houderij.”

Bron: Provincie Noord-Brabant, 2005, Over Bevers, Blauwtjes en Brabanters, pag. ..

De feitelijke situatie wijkt voor het Kempisch heideschaap sterk af van de veronderstelling dat het perspectief voor instandhouding gezocht kan worden in de hobbymatige dierhouderij. De statistiek over 2005 geeft aan dat ongeveer 64% van het totale bestand wordt gehouden door professionele begrazingsbedrijven, terreinbeherende organisaties nemen zo’n 13 % voor hun rekening en twee ideële stichtingen de resterende 22 %. Hobbyhouders komen in het verhaal van het Kempisch heideschaap vrijwel niet voor (minder dan 1,5 % van het totale aantal schapen). De duurzame instandhouding hangt dus in belangrijke mate af van begrazingsbedrijven en van ideële stichtingen. En juist voor deze categorieën van houders is het uitermate moeilijk het hoofd boven water te houden.

Vanaf de oprichting van de Stichting Het Kempisch heideschaap, nu ongeveer veertig jaar geleden, heeft de populatie van Kempisch heideschapen een gestage groei doorgemaakt van enkele tientallen toen tot enkele duizenden reproducerende ooien nu. Het lijkt er daarom misschien wel op alsof het Kempisch heideschaap uit de gevarenzone komt. Maar als de professionele houders moeten afhaken, of wanneer de stichtingen het hoofd niet meer boven water kunnen houden, dan zijn we terug bij af. De basis voor het ras is smal en vooral erg wankel. Er is nog veel werk te verrichten voordat we kunnen zeggen dat een “gunstige staat van instandhouding” is gegarandeerd. Het is één van de doelstellingen van dit symposium om

duidelijk te maken dat het noodzakelijk is dat de (provinciale) overheid een actieve rol speelt in het scheppen van voorwaarden voor een duurzaam behoud van deze genetische diversiteit.

Historische ontwikkeling in vogelvlucht

De geschiedenis van het Kempisch heideschaap is maar fragmentarisch gedocumenteerd. Eén van de zeldzame ontsloten voorbeelden is het archief van de Abdij van Tongerlo. Hierin is een aantal eeuwenoude inventarislijsten terug te vinden, onder andere van de abdijhoeven te Alphen (N.Br.). De overgeleverde boedelbeschrijvingen leveren interessante informatie over de omvang van de schaapskuddes op deze grote leenhoeven van de abdij tussen Alphen en Riel in de 16^e eeuw. Er is, uit diezelfde periode, ook een archiefje bewaard gebleven van de geïnde lammerentiend, waaruit kan worden afgeleid hoeveel schapen de inwoners van de twee dorpen en de daaraan gerelateerde buurtschappen hadden. De lokale adel, de pachters van de leenhoeven, bezat gedurende de gehele zestiende eeuw zo ongeveer 100 tot 300 schapen per leenhoeve; de dorpsbewoners hadden kuddetjes van enkele tot hooguit twaalf schapen. Gezamenlijk bezaten de inwoners van Alphen en Riel begin zestiende eeuw naar schatting 2.400 volwassen schapen. Uitgaande van deze cijfers kan heel voorzichtig geëxtrapoleerd worden. Dat leidt tot de vaststelling dat er perioden zijn geweest dat er misschien wel 200.000 schapen gehouden werden op de zandgronden van Noord-Brabant. Wanneer de Belgische Kempen en Midden-Limburg mede in beschouwing worden genomen wordt dat aantal uiteraard nog groter. Vanzelfsprekend zal dat aantal in de tijd wel gefluctueerd hebben.

Figuur 1 Schilderij uit de 19 eeuw van Eugene Verboekhoven (1798-1881). Kempische heideschapen op de heide: Ook in het huidige stamboek komen we twee hoofdtypes tegen. Kempische heideschapen kunnen zowel een witte kop hebben als een *voskop*.

In de loop van de negentiende eeuw verloor het “persistente agro-ecosysteem” van heidevelden en bolle akkers zijn belangrijkste economische functie. In Alphen en Riel telde men in 1868 bijvoorbeeld nog ongeveer 20 schaapskuddes met in totaal 1256 schapen, maar in 1872 was het aantal teruggelopen tot ongeveer 400 heideschapen. In 1917 was er in deze gemeente nog maar één schaapherder actief, met ruim honderd heideschapen; deze verdween ergens in de jaren twintig van het toneel. Deze afname manifesteerde zich in geheel Zand-Brabant. In de dorpen rondom de Strabrechtse Heide liep het aantal heideschapen in ongeveer 90 jaar tijd met ongeveer 80% terug: van 5.820 stuks in 1815 tot nog maar 1.208 stuks in 1904.

In de jaren zestig bleek het Kempisch heideschaap zo goed als uitgestorven te zijn. In 1967 namen Willem Iven, toenmalig ambtenaar van SBB in Heeze en Jaap Wille, dierenarts te Heeze, het initiatief voor de Stichting Het Kempische Heideschaap. Er werd een kudde samengesteld uit her en der in de Belgische en Brabantse Kempen en de Peel aangekochte schapen. Eigenlijk kon er geen enkel “zuiver” Kempisch schaap worden gevonden. In 1970 kon men een kudde zogenoemde “Limburgse veldschapen” aankopen in Midden-Limburg. Deze dieren voldeden vrij goed aan de type-beschrijving die in 1835 was opgesteld door Alexander Numan. Door een gericht fokprogramma en een strenge selectie bestaat de Strabrechtse kudde nu uit een vierhonderdtal rastypische dieren. Van hieruit zijn vervolgens nieuwe kuddes gevormd die bedrijfsmatig worden ingezet in groen- en natuurbeheer. In 1997 werd de Vereniging Stamboek Het Kempische Heideschaap opgericht. Inmiddels is deze uitgegroeid tot een groep van negen houders (zowel stichtingen als particuliere begrazingsbedrijven) met inmiddels meer dan 2000 in het stamboek ingeschreven ooiën.

Beleid en Toekomst

Omdat er van de ooit aanwezige oppervlakte heide nog maar zo weinig over is gebleven is zorgvuldig en professioneel beheer van groot belang. De kleine oppervlakte die ons nu resteert is om twee redenen uiterst kostbaar. Op de eerste plaats betreft het de laatste hectaren van ons land die nog niet geheel verzadigd zijn van stikstof en fosfaat en is er het bodemprofiel nog redelijk in tact. Vanwege hun relatieve voedselarmoede vormen ze een toevluchtsoord voor tal van organismen. Op de tweede plaats zijn onze heidereservaten vaak juist de stukken die het moeilijkst te ontginnen waren: ofwel te nat, met veel veen en vennen, ofwel juist te droog met veel stuifkoppen. Juist dit soort plekken vormen en vormden hotspots van bijzondere soorten. De bijzondere biodiversiteit van deze plekken vereist een zorgvuldig beheer, waarin de processen die in dit “persistente agro-ecosysteem” eeuwenlang de boventoon voerden worden gerespecteerd en gekoesterd. Daar hoort ook een zeker herstel bij van de traditionele verbanden tussen de verschillende landschapsonderdelen – heide, beekdal en akker. Gescheperde schaapskuddes kunnen hieraan opnieuw een belangrijke bijdrage leveren. Ze vormen immers een onderdeel van de (agro-)biodiversiteit van heidesystemen en ze zijn er functioneel het best voor aangepast.

Merkwaardig genoeg is er in de Nederlandse context weliswaar veel onderzoek verricht naar de techniek en de kosten van heidebeheer, maar daarbij is de mogelijke rol van gescheperde begrazing met behulp van schaapskuddes volstrekt onderbelicht gebleven. In het buitenland is dit vaak anders, bijvoorbeeld in het oudste Nationale Park van Duitsland, de Lüneburger Heide waar geherderde kuddes vanaf de instelling in 1902 geïntegreerd zijn in het heidebeheer.

Het beleid met betrekking tot het behoud van zeldzame landbouwhuisdierrassen in Nederland is op zich zelf al versnipperd en zwak verankerd. Voor de streekelijke schapenrassen geldt dit in versterkte mate, omdat er ook duidelijke raakvlakken zijn met het natuurbeschermingsbeleid

De Directie Landbouw van het Ministerie van LNV is verantwoordelijk voor de uitvoering van de, door Nederland geratificeerde, Convention on Biological Diversity (CBD; Rio de Janeiro, 1992). Als uitwerking daarvan is de Subsidieregeling Zeldzame Landbouwhuisdieren (SZL) tot stand gekomen. De openstelling daarvan loopt eind 2007 af. Daarmee vervalt een belangrijke bouwsteen onder de exploitatie van een aantal kuddes. Bovendien komt daardoor het bestaan van de stamboeken en de fokprogramma's voor de verschillende heideschapenrassen onder druk te staan. Eén van de voorwaarden om voor ondersteuning door SZL in aanmerking te kunnen komen was deelname aan een stamboek. Nu die deelname, door het vervallen van de SZL, vanaf 2008 alleen nog maar een kostenpost zal zijn, voelen relatief veel leden zich genoodzaakt hun lidmaatschap te heroverwegen. Opheffen van de stamboeken en de fokprogramma's is natuurlijk een vorm van ongewenste kapitaalvernietiging.

De enige basis voor het behoud van de zeldzame heideschapenrassen ligt dan ook in een functionele inzet in natuurbeheer. De eerste poot onder deze functionele insteek is het verwerven van een eerlijk inkomen uit de dienstverlening ten behoeve van het natuurbeheer. Een betaling dus voor de door herder en kudde verleende diensten in het begrazingsbeheer. Een belangrijke aanvulling kan mijns inziens komen uit een professionele vermarkting van het lamsvlees als exclusief natuur- en streekproduct.

De basis voor een duurzame houderij van Kempische heideschapen ligt echter bij "fair pay" voor het begrazingswerk. In toenemende mate worden Kempische heideschapen al ingezet voor gestuurde begrazing op contractbasis. Er is ook een groeiende belangstelling merkbaar bij zowel gemeenten als waterschappen en terreinbeherende organisaties. De merkwaardige situatie doet zich daarbij voor, dat er voor terreinbeherende organisaties nauwelijks financiële mogelijkheden zijn om de herder / schapenhouder met zijn kudde in te huren. Het subsidiestelsel voor natuurbeheer, OBN en PB (Overlevingsplan voor Bos en Natuur; Programma Beheer), kent daartoe vrijwel geen mogelijkheden. Het stelsel dat wij voor ons zien is er een waarin de door de herder verrichte dienstverlening op contractbasis wordt vergoed. De financiering daarvan zou aan de terreinbeheerder die de kudde inhuurt ter beschikking moeten worden gesteld uit Programma Beheer, voor zover het gaat over gronden, gelegen in de EHS. Om dit financieel mogelijk te maken zou binnen Programma Beheer een specifiek beheerpakket moeten worden opgenomen voor heidebeheer met behulp van een gescheperde kudde. De motivering daarvoor is te vinden in de ecologische meerwaarde die deze vorm van gestuurde (seizoens-)begrazing oplevert in open voedselarme landschappen. Om invulling te geven aan onze Nederlandse plicht om randvoorwaarden te scheppen voor het behoud van onze streekgebonden zeldzame rassen van landbouwhuisdieren dient dit pakket daarenboven een toeslag te kennen voor het werken met deze rassen. Een heel eenvoudig en helder stelsel, waarmee meerdere doelen gediend worden.

2. Verkennende studie drukbegrazing schapen

Door: Peter Verbeek, Natuurbalans / Limes Divergens, B.V.

De heer Peter Verbeek deed verslag van een onderzoek naar de inzet van schapen in heide herstel beheer en de rol van drukbegrazing daarin. Het onderzoek bestond uit een literatuurstudie enerzijds en een aantal terreinbezoeken anderzijds. In het kader van dit laatste werden 12 beheerders en/of herders bezocht en 16 verschillende terreinen. Dit resulteerde in een mooie lijst voorbeelden uit het veld die de verschillende aspecten heel duidelijk neerzetten.

Drukbegrazing is een vorm van begrazing waarbij een verruigde of vergraste vegetatie gedurende een korte periode volledig kort wordt gegraasd. Deze begrazing wordt vaak meermalen per jaar herhaald en meerdere jaren achtereenvolgend toegepast. Drukbegrazing met schapen kan worden uitgevoerd met een gehoede kudde en binnen tijdelijke rasters. Drukbegrazing is een herstelmaatregel en geen regulier beheer. Belangrijke verschillen met reguliere begrazing van heide zijn:

- Een kortstondige, zeer hoge begrazingsdruk.
- De sterke sturing door de herder van de kudde.
- Het vindt op kleine schaal (<1 ha) plaats.

In deze verkennende studie wordt ingegaan op de mogelijkheid om drukbegrazing met schapen in te zetten als herstelmaatregel tegen de gevolgen van vermessing, zijnde vergrassing, van droge heide. Drukbegrazing zou een mogelijk alternatief voor plaggen zijn.

Heide herstel door drukbegrazing: het proces

Drukbegrazing als herstelmaatregel beïnvloedt de concurrentieverhoudingen tussen Struikheide en Pijpenstrootje of Bochtige smeide zodanig dat de Struikheide opnieuw kan domineren. Het is niet geheel duidelijk hoeveel nutriënten er door drukbegrazing direct en indirect verdwijnen. Drukbegrazing neemt waarschijnlijk de oorzaak van de vergrassing, een te hoog stikstofgehalte in de bodem, niet weg. Echter het lijkt wel te werken en vermoedelijk speelt het volgende hierbij een grote rol:

Door de herhaalde sterke begrazing van de grassen sterven deze af en ontstaat er ruimte voor kieming van Struikheide en andere heideplanten. Extensief vervolgbeheer moet ervoor zorgdragen, dat de concurrentieverhoudingen tussen de jongen Struikheide en de eveneens kiemende grassen gunstig blijft voor de Struikheide.

Nader onderzoek naar de nutriëntenhuishouding bij drukbegrazing zou wenselijk zijn om meer inzicht te krijgen in deze processen.

In het versnipperde heidelandschap, waarin met name de zeldzamere, karakteristieke heischrale soorten een kortlevende zaadbank hebben, is dispersie van zaden van groot belang. Uit de literatuurstudie blijkt dat het transport van zaden van heideplanten door de rondtrekkende kudde in principe mogelijk is over grote afstanden.

Ervaringen met drukbegrazing

Drukbegrazing met schapen blijkt op ca. vijftien locaties in Nederland te zijn toegepast. De ervaringen van herders en beheerders zijn overwegend positief: het lijkt, mits goed uitgevoerd, mogelijk om een volledig vergraste heide met drukbegrazing te herstellen tot een door Struikheide gedomineerde heide. Zowel volledige vergrassing met Bochtige smeide als met Pijpenstrootje blijkt te herstellen. De herstelde vegetatie werd in de meeste gevallen

gekenmerkt door een diverse heidevegetatie, met o.a. Struikheide, Dopheide, Stekelbrem, Kruipbrem, Borstelgras, Pijpenstrootje en Bochtige smele. Op enkele plaatsen werd Klokjes gentiaan in de begraasde percelen aangetroffen. Een aantal van de herstelde heides kende al 5-10 jaar na uitvoering een rijke vegetatiestructuur, hetgeen gunstig is voor de heidefauna. Zaadtransport van zeldzame heideplanten met de schaapskuddes wordt mogelijk geacht, maar is in het veld niet aangetoond.

Figuur 2 Drukbegrazing met Kempische Heideschappen.

Drukbegrazing bleek echter niet overal succesvol te zijn. De oorzaak hiervoor lijkt vooral te liggen in de wijze van uitvoering. In terreinen waar de begrazingsdruk te hoog is en/of de begrazing te langdurig wordt voortgezet, ontstaat een monotone, eenvormige Struikheidevegetatie. Daarentegen blijkt dat op plaatsen waar de drukbegrazing voortijdig wordt gestaakt, het terrein snel opnieuw vergrast en er een serieus risico bestaat op verbossing.

Wijze van uitvoeren

Belangrijke factoren voor het slagen van drukbegrazing als herstelmaatregel zijn:

- Seizoen waarin drukbegrazing wordt toegepast: met Pijpenstrootje vergraste heide is begraasbaar in de periode juni-augustus, terreinen met Bochtige smele kunnen het hele jaar worden begraasd.
- De intensiteit van de begrazing: de begrazing moet worden uitgevoerd met een intensiteit van 500-1500 graasdagen per jaar, afhankelijk van de voedselrijkdom van het terrein en van de parkeerweides (overnachtingplaatsen).

- Frequentie van begrazing: in de meeste gevallen wordt een vergraste vegetatie 2-3 maal per jaar begraasd. Een aantal beheerders kiest er bewust voor om deze frequentie te verlagen om een geleidelijker vegetatieherstel te bewerken. Deze wijze van uitvoering verzacht de negatieve effecten van een plotselinge vegetatieverandering voor de herpetofauna.
- Duur van de drukbegrazing: de drukbegrazing dient voortgezet te worden totdat de Struikheide kiemt en de dominantie van grassen duidelijk doorbroken is.
- Vervolgbeheer: cruciaal voor het slagen van drukbegrazing is het continueren van de begrazing met een lagere intensiteit, bij voorkeur in de zomerperiode.
- Aanwezigheid van parkeerweides: de aanwezigheid van overnachtingsweides lijkt in een aantal gevallen positief te zijn voor het herstel van de heide. Er zijn echter ook succesvolle herstelprojecten met drukbegrazing uitgevoerd zonder dat er parkeerweides aanwezig waren.

Figuur 3 Beeld kort na drukbegrazing

Herders en beheerders

Van belang voor het slagen van drukbegrazing zijn de communicatie tussen herders en beheerders en de kundigheid van de herder. Wat betreft de communicatie kan het opstellen van een concreet begrazingsplan, waarin is opgenomen wanneer een kudde waar graast en hoe vaak de begrazing wordt herhaald, veel houvast geven. In het plan kunnen ook zaken als bijvoorbeeld de te mijden kwetsbare locaties in het broedseizoen worden opgenomen. Een begrazingsplan is echter geen vervanging van regelmatig overleg tussen herder en beheerder.

Drukbegrazing is maatwerk en blijft flexibiliteit van de herder verlangen. Kundigheid en bekendheid met het heide-ecosysteem zijn belangrijke voorwaarden voor het slagen van het herstel. Een aantal herders pleit voor een gerichte opleiding tot herder.

Drukbegrazing als OBN-maatregel

De resultaten met drukbegrazing met schapen geven aanleiding om de maatregel op te nemen in de OBN-regeling. Gezien de vele vragen die er nog liggen omtrent de precieze werking van drukbegrazing en over de effecten op de nutriëntenhuishouding en de fauna, verdient het aanbeveling de maatregel voorlopig een experimentele status te geven.

Ervaringen in het veld

Drukbegrazing is dus een begrazingsvorm van vergraste heide door intensieve, vaak meerjarige schapenbegrazing. Hierbij wordt het grootste deel van jaarlijkse biomassa productie weggevreten. Het kan zowel gescheperd (met herder) of binnen tijdelijk raster plaatsvinden.

De resultaten in het veld zijn over het algemeen veel belovend. Voorbeelden van met Bochtige smele vergraste heide zijn de Udense heide en de Lemelerberg. Beiden waren geheel vergrast met Bochtige smele. De eerste bestaat nu uit structuurrijke heidevegetaties. De tweede daarentegen bestaat nu voor verreweg het grootste deel uit een monotone Struikheide vegetatie.

Heide terreinen voorheen vergrast met Pijpenstrootje zijn de Tongerense heide en de Groote Heide te Venlo. Structuurrijke vegetaties worden gevonden op delen van de Tongerense heide. Oorspronkelijk sterk vergrast, is het aspect omgevormd tot structuurrijke vegetatie met onder andere veel rode bosbes en Struikheide. Op de Groote Heide in Venlo is door middel van drukbegrazing de vegetatie omgevormd tot structuurrijke heide.

Ook de sterk vergraste heide bij het Looven bij de Lemelerberg is door intensieve schapenbegrazing binnen een raster omgevormd tot een structuurrijke heide. In het Heumensoord (Nijmegen), waar ook drukbegrazing heeft plaatsgevonden, is al na enkele jaren de heide zich gaan herstellen vanuit een situatie waarin Pijpenstrootje sterk domineerde.

Afhankelijk van het begrazingssysteem ontstaan er soms vaste trekroutes van de kudde. Bijvoorbeeld op de Strabrechtse heide is dit te zien in zowel Pijpenstro vegetatie als in Struikheidevegetatie. De Archemerberg is waarschijnlijk te intensief begraasd waardoor een structuurarme heide is ontstaan.

Boomopslag

Drukbegrazing met schapen kan ook ingezet worden in de aanpak van boom opslag. Op bijvoorbeeld de natte heide in het Bargerveen is een groot verschil te zien tussen waar drukbegrazing plaatsvond binnen een raster en waar géén begrazing plaatsgevonden. Soms heeft drukbegrazing een ander onverwacht effect. In de Borkeld heeft tijdelijke druk-begrazing plaats-gevonden met als resultaat enige opslag van berken. Op plekken waar geen drukbegrazing plaats heeft gevonden is geen berkenopslag aanwezig.

Drukbegrazing heeft effect op Rode lijst soorten. Bijvoorbeeld in de Bergerheide. Door een aantal jaren in oktober intensief begrazen op een locatie heeft klokjesgentiaan zich uitgebreid van 10 naar meer als 1000 exemplaren. In de Strabrechtse heide heeft na branden intensieve

gescheperde begrazing plaatsgevonden. Al na één jaar begint klokjesgentiaan massaal op te komen.

Drukbegrazing heeft ook effect op de soortenrijkdom. Op een deel van de Strabrechtse heide werd de Struikheide zeer kort gehouden. Hetzelfde perceel nadat het een aantal jaren uit het raster was gehaald, herstelde zich tot een structuurrijke heidevegetatie.

Literatuur onderzoek

Uit literatuur onderzoek komt naar voren dat het belangrijkste effect van drukbegrazing met schapen gevonden wordt in de afname van de vergrassing. Daarbij wordt bijvoorbeeld de dominantie van Pijpenstrootje doorbroken. Daarnaast is de afname van de stikstofaccumulatie een voorwaarde voor duurzaam herstel. De kieming en vestiging van de Struikheide en andere karakteristieke heidesoorten vindt alleen plaats als aan deze minimum voorwaarden is voldaan.

Voor de ontwikkeling van structuur is drukbegrazing in veel gevallen de aangewezen aanpak en voor de ontwikkeling van de fauna is aanwezigheid van structuurrijke heide van essentieel belang.

De vakkennis van de herder en beheerder speelt een belangrijke rol. Zo lijkt in de organisatie van het beheer met schapen het gebruik van parkeerweides noodzakelijk. Maar het is van wezenlijk belang dat dit met beleid gebeurt. Over het algemeen kan worden gesteld dat met drukbegrazing, gevolgd door regulier begrazingsbeheer, een zeer goede structuur in de vegetatie kan worden bereikt. Er zijn echter ook een aantal voorbeelden waar dit niet het geval is. Bijvoorbeeld de Muntze heide lijkt te intensief begraasd. Als gevolg van de MKZ crisis moesten de schapen hier maandenlang blijven staan. De heide begint zich nu te herstellen maar structuur is vrijwel afwezig.

Over de effecten van drukbegrazing op de fauna is nauwelijks onderzoek bekend. Voor een aantal soorten lijkt er een negatief verband. Echter, drukbegrazing is altijd lokaal en door goede spreiding zouden negatieve effecten kunnen worden geminimaliseerd. Meer onderzoek is hier zeker gewenst.

Begrazingsvorm en intensiteit van de begrazing

Ondanks dat bij gescheperde begrazing de mest grotendeels niet op de begraasde oppervlakte terecht komt lijkt het verschil tussen gescheperde en ingerasterde drukbegrazing erg klein. De opslag van bomen is echter wel met een raster beter te beheersen. Zelfs de grove den kan zo worden aangepakt.

Een globale richtlijn voor drukbegrazing is ongeveer 1000 graasdagen per ha per jaar voor sterk vergraste heide vegetatie. Deze kan afhankelijk van het resultaat worden afgebouwd tot een reguliere begrazingsdruk van ongeveer 300 graasdagen per ha per jaar. Omdat het begrazingsseizoen voor het intensief begrazen van de meeste vergraste terreinen vrij kort is, zijn er over het algemeen grotere aantallen dieren nodig om substantiële oppervlakten aan te kunnen pakken.

Andere beheersvormen

Bij afwezigheid van beheer ontstaan er dan wel Pijpenstrootjesvelden, dan wel verboste terreinen. Ook kunnen Bochtige smeie en/of struisgrassen de heide vegetaties gaan domineren.

Plaggen als herstel maatregel heeft als grootste nadeel dat structuur ontbreekt in het verkregen beeld. Een voorbeeld is de plagvlakte bij het Looven (Lemelerberg). Hier is nog steeds nauwelijks structuur aanwezig ondanks de aanvullende begrazing. Ook in het Wapserveld is er ondanks de aanvullende begrazing na vele jaren nog steeds slechts een monotone heide.

Een ander nadeel van plaggen is het feit dat bosopslag vaak onbeheersbaar blijkt. Een voorbeeld van dit laatste is de massale boomopslag op geplagde kapvlakte in de Tongerense heide.

Ook heeft plaggen een sterk nadelig effect op de fauna.

Conclusies

Drukbegrazing (b)lijkt een goed middel om vergraste heide of kapvlaktes om te vormen in periode van 5-10 jaar. Door middel van drukbegrazing, mits goed toegepast, kan een zeer structuurrijke heide ontstaan.

Eerste aanwijzingen voor **voorwaarden** zijn:

- Men moet gebruik maken van geschikte schapenrassen
- Ontwormingsmiddelen moeten strategisch gebruikt worden
- Een deskundige herder is vereist
- Drukbegrazing niet te kort en niet te lang toepassen
- Er is voldoende oppervlakte parkeerweides nodig
- Drukbegrazing zodanig toepassen dat fauna goede overlevingskansen heeft
- Goed vervolgbeheer noodzakelijk
- Aanvullende maatregelen soms nodig: bosopslag verwijderen
- Abiotische randvoorwaarden: veen is moeilijk

3. Boeren voor Natuur met herders

Door: Raymond Schrijver, Agricultural Economics Research Institute (LEI),
en Herbert Diemont, Alterra green world research

De heer Raymond Schrijver belichtte de mogelijkheden van de gescheperde kudde van de kant van duurzaamheid, sociaal én financieel. Uitgaande van een gesloten bedrijfssysteem, lijken er wel degelijk mogelijkheden om tot een 'lage input systeem' te komen en bestaan er volop kansen voor het ontwikkelen van hoge natuurkwaliteit onder de noemer "Boeren voor Natuur". Heide, in vervlogen tijden bedekte het grote delen van ons land en maakte het deel uit van de agrarische systemen rond nederzettingen. De heide was daarbij op veel plaatsen ontstaan door een geleidelijke uitputting van de grond als akkerland. De heide werd maximaal benut voor de productie van voedergewas en voor de bemesting van de intensievere gronden dicht bij huis. Het waren functionele systemen waarbij het eigendom vaak in gemeenschappelijk bezit was (marken). Dit heeft er mede toe bijgedragen dat de heide in Nederland structureel werd overbegraasd en het heidesysteem van die dagen bleek uiteindelijk niet duurzaam, althans niet vanuit een oogpunt van een zich continuerende bedrijfsvoering. In een aantal gevallen ging de verschraling zelfs zover dat grote zandverstuivingen ontstonden. Aan het eind van de 19^e eeuw stond het markenstelsel dan ook sterk onder druk (het werd zelfs bij wet afgeschaft) en kwamen de meeste heideterreinen in privaat eigendom. In feite zou je de ontwikkeling van het vroegere grondgebruik na de ontginning van het oerbos tot aan de zandverstuivingen kunnen zien als een dynamisch proces, dat in principe cyclisch van karakter zou kunnen zijn.

Tegenwoordig wordt de heide gezien als een aparte entiteit, gefixeerd in ruimte en tijd. Dynamiek wordt nauwelijks nog toegelaten. Als ecosysteem is het niet langer verbonden aan agrarische activiteiten. De voedselproductie is marginaal en de rol van heide in de bemesting van akkerland is geheel verdwenen. Ervoor in de plaats zijn maatschappelijke functies gekomen ten behoeve van recreatie en toerisme (landschap), biodiversiteit (natuur) en cultuurhistorie (museumfunctie). De meeste heideterreinen zijn tegenwoordig dan ook in het bezit bij grote terreinbeherende organisaties met een gemeenschappelijk (Natuurmonumenten) of een publiek (Staatsbosbeheer) karakter. Functioneel is er dus een herstel van het gemeenschappelijke eigendom. Het is echter de vraag of het heidebeheer in de huidige vorm, losgekoppeld van het agrarische systeem en ruimtelijk geïsoleerd, toekomst heeft. Met grootschalig plaggen is in de afgelopen decennia de natuurlijke successie van heide naar uiteindelijk bos tegengegaan. Deze maatregelen in het kader van het Overlevingsplan Bos en Natuur (OBN) zijn slechts gedeeltelijk een succes, in veel gevallen ontstaat na grootschalig plaggen een monocultuur van jonge heide. Beheer van heideterreinen door een herder met een gescheperde kudde schapen werd tot nog toe vooral beschouwd als folklore (cultuurhistorie). In het kader van het OBN kon (en kan) een herder maar mondjesmaat worden ingezet. De laatste jaren wordt echter duidelijk dat met gestuurde begrazing ook goede ecologische resultaten te bereiken zijn. Nog steeds wordt daarbij het beheer door de herder echter vanuit een verkokerde visie benaderd, terwijl iedere herder je zal vertellen dat het heidebeheer, weliswaar een heel belangrijk onderdeel is, maar toch niet meer dan een deel van een heel gevarieerd bedrijfssysteem.

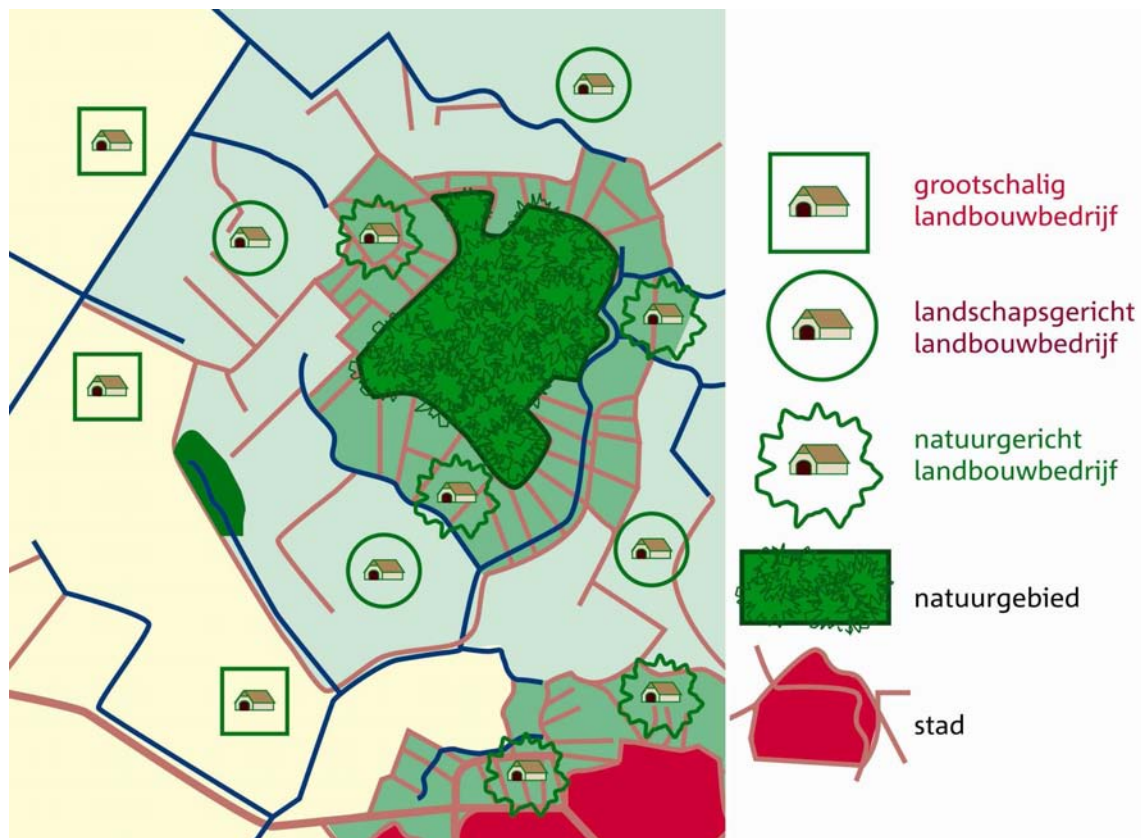

Figuur 4 Kempische Heideschapen op de Galderse Heide

Het moet eigenlijk anders en het kan anders. In de traditie van het concept Boeren voor Natuur kan daarbij bijvoorbeeld worden gedacht aan een concept Boeren voor Natuur met herders, in welk geval een gesloten bedrijfssysteem wordt gevestigd zonder mineralen toevoer door aankopen van buiten. (Om de gezondheid van het vee te kunnen waarborgen zijn aanvullingen van tekorten wel toegestaan, bijvoorbeeld in de vorm van likstenen.) Het idee is dat door deze simpele en relatief eenvoudig te controleren maatregel het mes aan meerdere kanten snijdt. Er ontstaat een relatieve schaarste aan mineralen, waarbij de herder enerzijds de heideterreinen zal gaan verschrallen en anderzijds zal trachten om de conditie van de schapen op peil te houden met beweiding op graslanden en door eigen krachtvoer te verbouwen op akkers. In zo'n 'lage input systeem' bestaan dus volop kansen voor het ontwikkelen van allerlei ruimtelijke en temporele gradiënten. Deze staan borg voor een hoge natuurkwaliteit. Daarnaast kan er ook aandacht zijn voor kleinschalig plaggen van heide en het gebruik van zeldzame/historische landbouwhuisdierrassen.

De maatregel is ook dusdanig eenvoudig dat transactiekosten, die bij andere regelingen nogal eens hoog oplopen, hier laag kunnen blijven. Randvoorwaarden zijn, naast het gesloten bedrijfssysteem, een herstel van de waterhuishouding waar dat nodig is en sociale duurzaamheid voor de herder.

In het geval van het heidesysteem zal naast heide ook ruimte zijn voor halfnatuurlijke graslanden en akkervelden (soortenrijk) waar het 'krachtvoer' voor de schapen wordt geteeld. Samen beslaan deze vormen van grondgebruik minimaal 10% van het totale bedrijf. Daarnaast kunnen tot 10% functionele landschappelijke elementen in het systeem worden opgenomen (bijvoorbeeld een drinkplaats of een veekering). Zo ontstaat naast een ruimtelijke connectie tussen ecotopen ook fysieke en beheerstechnische connecties.

Figuur 5 Boerderij Types en Landschappelijke zones.

Het financiële plaatje voor dit systeem is (in grote lijnen) als volgt:

- Bedrijfsopbrengsten (500 ha bedrijf, circa 500 ooien)
 - Schapen
 - Rond €3,50 per kg geslacht gewicht
 - Bij 1 grootgebracht lam per hectare; €70 - € 110 per ha
 - Met 'branding' €5 per lam extra (Onder 'branding' worden activiteiten verstaan waarmee producten van de heide herkenbaar in de markt worden gezet.)
 - Biodiversiteit
 - p.m.
(De beloning voor de p.m. posten moet komen uit de maatschappelijke baten. Op dit moment zijn deze baten nog niet gespecificeerd. Uit de kostprijsberekening blijkt wat de baten minimaal zouden moeten zijn om het systeem te rechtvaardigen.)
 - Recreatie
 - p.m.
 - Cultuurhistorie
 - p.m.
- Bedrijfskosten (500 ha bedrijf)
 - Vaste kosten
 - Schaapskooi / bijgebouwen € 25/ha
 - Machines en werktuigen € 20/ha
 - Inventaris / rasters € 30/ha
 - Arbeid € 150 /ha
 - Grond op basis van grondwaarde €7500; € 150/ha excl. eigenaarlasten
 - Variabele kosten
 - Dierv verzorging € 15/ha
 - Honden €5/ha
 - Brandstof en energie € 10/ha
 - Loonwerk € 25/ha
 - Overig en algemeen € 20/ha
- Bedrijfsopbrengsten € 100 /ha
- Bedrijfskosten: € 450 /ha
- Tekort € 350 /ha (circa driekwart van de kosten) te financieren met:
 - Baten biodiversiteit
 - Baten recreatie
 - Baten cultuurhistorie

Afgezet tegen de huidige vergoedingen voor biodiversiteit in de orde van €42,70 tot €82,22 per hectare heide en opbrengsten uit recreatie en cultuurhistorie van respectievelijk € 30,85 en €18 per hectare is een forse verhoging van de betalingen voor het begrazingsbeheer noodzakelijk om de gewenste sociale duurzaamheid te kunnen leveren.

Conclusies

De baten per hectare in het Boeren voor Natuur systeem zijn lastig te becijferen. De kosten per hectare zijn hoog in vergelijking met gangbaar heidebeheer volgens catalogus groene diensten 2007 (€ 876,88 / ha voor plaggen, dat eens in de 10-20 jaar moet worden uitgevoerd), maar laag in vergelijking met Boeren voor Natuur op een melkveebedrijf (circa € 1000 /ha). Het concept Boeren voor Natuur met herders kan bijvoorbeeld worden gerealiseerd via een

rood voor groen constructie, of gekoppeld aan een publiek/private financiering. Marktregulering kan beïnvloed worden door bijvoorbeeld een verbod op grootschalig plaggen in het bestemmingsplan op te nemen of anderzijds een invoerheffing op geïmporteerd schapenvlees en/of een hogere belasting (BTW) op gangbaar geproduceerd schapenvlees. Het opnemen van een subsidie voor gescheperde schaapskuddes in de catalogus voor groene diensten is een andere manier om de sociale duurzaamheid te benaderen. Het concept levert ecologisch gezien een meerwaarde door de connecties tussen diverse terreintypen (habitattypen) en de ruimtelijke en temporele gradiënten die hierbij kunnen gedijen. De kosteneffectiviteit is hoog in vergelijking met het extensiveren van de landbouwproductie op een akkerrand bijvoorbeeld. Cijfermatig: € 1151 /ha inkomstenderving op een inkomen van circa €300 /ha. Anders geformuleerd: natuur is duur omdat het bedrijf hoge kosten heeft.

4. South Down Lamb & Beef: The SDML Scheme

Door: Chris Clarke, Southdown Sheep Society

Meer informatie: <http://www.southdownsheepsociety.co.uk/southdowns.htm>

Chris Clarke presenteerde de voorlopige resultaten van het South Down Lamb & Beef project in Groot-Brittannië. De doelstelling van het project is het tegengaan van afnemende aantallen schapen in de regio (South Downs) en daarmee gelieerd het gebruik en instandhouding van het landschap.

Eeuwenlang werden de South Downs begraasd door lammeren bestemd voor de eettafels in London en Zuid Engeland,. Dit heeft geleid tot een uniek landschap en een indrukwekkende wildstand, een resultaat van extensieve begrazing door schapen. Bovendien gebruiken de agrarische ondernemers in de regio uitsluitend lokale rassen zoals de Southdown en de Hampshire.

Het project streeft ernaar lokale bedrijven te ondersteunen om zich te handhaven of aan te zetten tot investeringen in de lamsvlees- en rundvlees producerende sector van de regio. Er wordt uitgegaan van een attractieve financiële basis en prijsfluctuaties moeten geminimaliseerd worden. Consument en afnemer wordt aangetrokken met karakteristieken als kwaliteit, dieren welzijn, traceerbaarheid van het (regionale) product en milieu technische aspecten van de productie methoden.

De keten moet kort zijn zodat alle betrokkenen, producent en verwerker, samenwerken aan hetzelfde doel, namelijk een en dezelfde klant/consument. Het netwerk van de keten, d.w.z. producent, vervoerder, slachter en detaillist, moet transparant zijn om te garanderen dat een lam traceerbaar is voor elk van deze schakels.

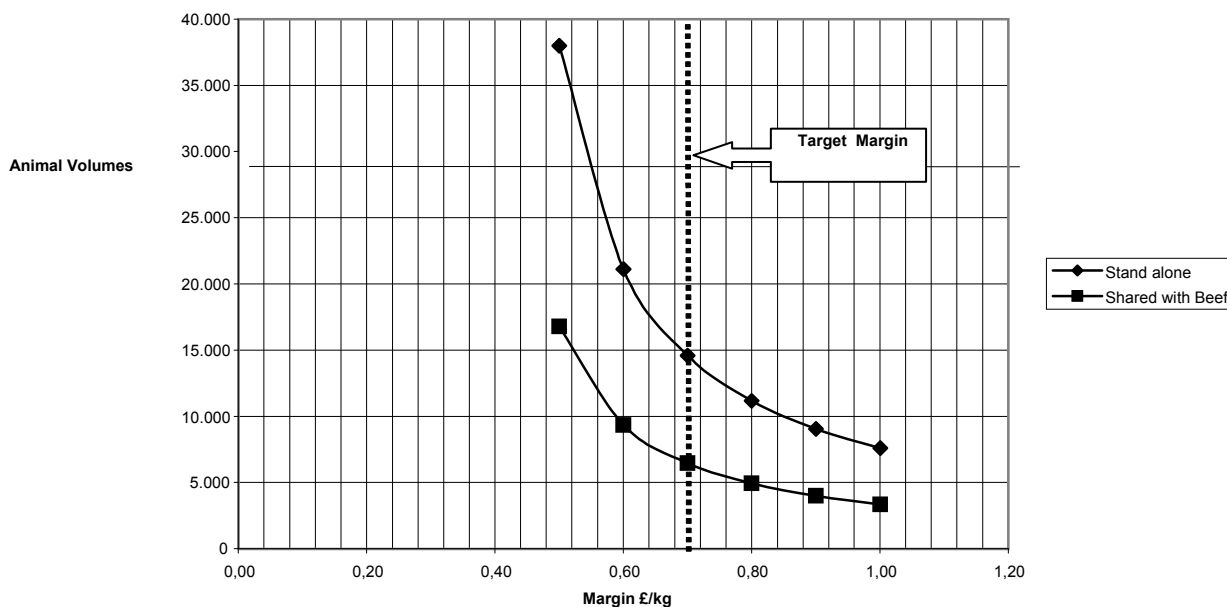
Het gehele project dient te worden onderbouwd met een set aan protocollen, die onafhankelijk worden gecontroleerd door een derde partij. Uit het oogmerk van kosten besparing wordt ernaar gestreefd dat deze controlerende partij een reeds bestaande is en dat de controle/inspectie zo weinig mogelijk inbreuk maakt op de dagelijkse gang van zaken.

Voor wat betreft de financiële aspecten van het project wordt gestreefd naar het wegnemen van onzekerheden rond de prijs van het af te zetten product. Bovendien dringt men aan op het werken met de slachthuizen op basis van een vergoeding. Deelnemers aan het project worden

alleen geaccepteerd als ze een aantoonbare capaciteit bezitten om aan de gestelde eisen van de verschillende protocollen te voldoen en zich onvoorwaardelijk compromitteren aan deze protocollen.

Voor zover de lamsvlees-keten betreft, zijn de eerste resultaten veel belovend. Slagers kopen jaarrond voor stabiele prijzen kwaliteitsproducten. De producent ontvangt een prijs die substantieel boven de marktprijs ligt in ruil voor toewijding en garanties binnen de kwaliteits protocollen.

De doelstelling om het *breakeven* punt te bereiken is een jaaromzet van £14.600 als het om uitsluitend lamsvlees productie gaat. Dit gaat substantieel naar beneden als het met rundvleesproducten wordt gecombineerd (zie figuur 6).

Figuur 6 Marges en productie volume

Een van de uitdagingen van het lamsvlees project op dit moment is de liquiditeit garanderen tot het project zelfstandig financieel rendabel is. Tot nu toe werd er £80.000 gegenereerd en ontving men een subsidie van £40.000 (DEFRA). De inzet van risicodragend kapitaal is tot nu toe de sleutel tot het succes en continuïteit geweest.

Uitdagingen in de nabije toekomst van het project behelzen de primaire controle van de keten, voorlichting en bewustwording van de consument en het vastleggen van de structuur.

Tijdens de aansluitende discussie werd er gesproken over de mogelijkheden iets soortgelijks te ondernemen in Nederland en wat dan de na te streven dimensie zou moeten zijn qua gebied, omzet en betrokken schapenhouders.

5. De Kempische heidereservaten, een visie vanuit Vlaanderen

Door: Geert de Blust, Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek

Geert De Blust beschreef de problemen, uitdagingen en strategieën van het beheer van heide gebieden in Vlaanderen. De vroegere verspreiding van heide gebieden in Vlaanderen laat zien waar potentiële heide gebieden ontwikkeld kunnen worden.

Totale oppervlakte in Vlaanderen komt op ruim 13000 ha, waarvan ruim 3200 natte hei (60% gedomineerd door grassen) en 8250 ha droge hei (30% gedomineerd door grassen). De rest is hoogveen, vennen gebied en stuifduinen. De Kempen als streek bevatten een substantieel deel van deze terreinen.

Over het algemeen is de kwaliteit van de heide gebieden niet geweldig, niettegenstaande dat sommige heel specifieke heidegebieden kwalitatief zeer sterk zijn. Soms bestaan er pareltjes in de Kempen, ontstaan door speciale omstandigheden. Soorten die als indicatief beschouwd worden zijn Rode dopheide, Tweerijgige zegge, Tweehuizige zegge, Slank wollegras, Breed wollegras, etc. Elk gebied heeft zo zijn eigen geschiedenis, maar over het algemeen ligt elk gebied geïsoleerd binnen een intensief gebruikt landschap.

Vermesting (N-depositie) is soms erg hoog (>70 kg N per ha per jaar) en de daarmee gepaard gaande verzuring heeft een negatief effect op de terreinen.

Anderzijds komen er grote terreinen beschikbaar als natuurgebied, bijvoorbeeld met het stopzetten als militair oefenterrein waarvoor veel heidegebieden in het verleden waren bestemd. Binnen deze terreinen wordt soms oude en gevarieerde hei aangetroffen en het is mogelijk met de militairen afspraken te maken over beheersmaatregelen.

Toch zijn de problemen groot. Een enorme versnippering van de terreintjes, waarbij soms de milieukwaliteit ernstig te wensen overlaat. Noodzakelijk beheer blijft vaak achterwege waardoor bijzondere gebiedjes en hun eigenschappen nog verloren gaan.

Behalve een herstel van de natuurlijke dynamiek binnen de terreinen is het nodig na te denken over de inbedding van natuurbeheer in een veranderende maatschappij. Heide is een cultuurlandschap. Als er inderdaad grotere gebieden beschikbaar komen, moet men reeds gaan vastleggen hoe die in de toekomst te beheren. Naast samenwerking met de militairen zal samenwerking met particulieren onder bijvoorbeeld de noemer “Natura 2000” nieuwe mogelijkheden scheppen. Ook kunnen diverse besturen en particulieren samen tot een plan van aanpak komen zoals bijvoorbeeld in het Nationaal Park Hoge Kempen.

Door de omvang van het totale gebied zal het noodzakelijk zijn door te gaan met grootschalig en intensief beheer (plaggen). Anderzijds zijn kleinschalige maatregelen nodig onder specifieke omstandigheden. Te denken valt aan kleinschalig maaien, kappen en branden van de heide. Soms is herstel van winddynamiek mogelijk.

Een andere uitdaging vormt de mogelijkheid om bestaande terreinen te vergroten en/of met elkaar te verbinden en ook de inrichting van nieuw verworven terreinen behoeft aandacht.

Toch is het duidelijk dat kleinschalige ingrepen niet voldoende zijn voor het beheer van alle terreinen en landschappen. Als de heideterreinen inderdaad zo groot worden,

zullen we het met het klassieke natuurbeheer alleen niet meer redden. Het toekomstige natuurbeheer is dus geen zaak van natuurwachters en ecologen alleen.

Om het beheer van grotere oppervlakten mogelijk te maken zal men moeten toewerken naar heide gebieden die terug te gebruiken zijn als natuur- en cultuurbehoud en recreatie terreinen. Bovendien zal het van groot belang zijn de lokale leefomgeving te betrekken bij het beheer. Ook de lokale economie zal dan moeten bijdragen en ook profiteren van deze gebieden.

Begrazing als beheersmaatregel zal altijd een integraal onderdeel uitmaken van een pakket maatregelen. Men bespeurt in Vlaanderen een evolutie van scheperen, naar flexinetten, naar vaste rasters en weer terug naar de gescheperde kudde. De ervaring in Vlaanderen leert dat flexinetten veel werk vragen en dat de begrazingsplannen en doelstellingen niet altijd bij elkaar aan sluiten. Een vast raster vraagt veel minder werk en is daarmee goedkoper. Soms levert het goede resultaten voor het in standhouden van de heide en het verwijderen van boomopslag, maar het geeft geen enkele mogelijkheid om te sturen op natuurdoelen en resulteert vaak zelfs in ongewenste effecten.

Het staat buiten kijf dat de herder met zijn/haar gescheperde kudde kansen biedt in terrein beheer. Men bespeurt ook reeds een toename van deze bedrijfsvorm. Een schaapskudde met herder en hond om gericht naar natuurdoelen te kunnen beheren moet dan ook zeker behoren tot een overwogen plan van aanpak. Het vergroten, inrichten en gebruiken van complex landschap zal noodzakelijk zijn zodat voldoende voedsel beschikbaar is voor de kudde op jaar basis. Dwergstruiken alleen volstaan niet. Dit staat als uitdaging voor de agrarisch ondernemer.

6. Boeren en herders als managers van het heidelandschap

*Voorbeeld van functionele koppeling tussen landbouw en natuur
in Serra da Estrela (Portugal)*

Door: Jan Jansen, Radboud Universiteit Nijmegen

Jan Jansen (Universiteit Nijmegen) gaf tot slot voorbeelden uit de Serra da Estrela, waarin een functionele koppeling tussen landbouw en natuur tot op de dag van vandaag nog heeft gewerkt in bedrijfsverband, maar nu bezig is te verdwijnen op het moment dat in het dichtstbevolkte deel van Europa dergelijke bedrijven weer opgericht worden. Een heidelandschap wordt gemaakt door heiboeren, herders en het vee. Zonder heiboer, zonder herder en zonder vee geen heidelandschap. Het gaat hierbij om een uitgekiend systeem waarbij landbouw en natuur aan elkaar gekoppeld zijn en dat ook nog eens op min of meer duurzame wijze.

De sleutel tot succes van het heidelandschapssysteem bij de bescherming van half-natuurlijke biotopen en biodiversiteit, is het handhaven van een laag voedingsstoffen niveau in het landschap en herverdeling van de voedingsstoffen door gerichte begrazing met gescheperde kuddes, in combinatie met kleinschalige, telkens weer opnieuw terugkerende bewerkingen door heiboeren.

Het heidelandschapssysteem was weliswaar succesvol bij de bescherming van de biodiversiteit, maar toch is het millennia oude systeem in ons land in ras tempo sinds eind negentiende eeuw (voornamelijk) door technologische en politiek-economische ontwikkelingen in onbruik

geraakt. Als gevolg hiervan is ons heidelandschap ecologisch gezien op een lager kwaliteitsniveau terechtgekomen. De kwetsbaarheid van het heidelandschap was en is dus niet louter een technisch-ecologisch probleem, maar zeker ook een sociaal-economische kwestie. Daarom is voor duurzaam herstel, beheer en ontwikkeling van de heidegebieden in Nederland een integrale aanpak vereist om tot een succesvol resultaat te komen.

Ons inzicht in de mogelijkheden voor herstel en beheer kan vergroot worden door het bestuderen van referentiegebieden die (nog) wel een hoger kwaliteitsniveau hebben. Deze kunnen gevonden worden in de dunbevolkte, marginale gebieden binnen de Atlantisch getinte Westeuropese heidelandschappen.

Vooraf in de gematigde streken van Portugal en Spanje zijn referentiegebieden te vinden die nog niet geheel of eerst recent zijn ontsloten en waar de 'vooruitgang' nog niet geheel of pas sinds kort heeft kunnen doordringen. Het betreft met name afgelegen voedselarme berggebieden, waar nog steeds boeren leven die het traditionele heidelandbouwsysteem toepassen, hoewel het systeem inmiddels ook daar op het punt staat te verdwijnen als gevolg van de globalisering van de economische markt. In deze gebieden is het mogelijk om als het ware een reis in de tijd te maken. Zulke streken hebben dikwijls andere mogelijkheden voor natuur- en landschapsbeheer dan het dichtbevolkte Nederland waar bijvoorbeeld een hoge concentratie aan voedingsstoffen heerst en waar de markt dichtbij ligt. In verband met de beschikbare ruimte wordt in deze bijdrage echter niet ingegaan op de sociaal-economische achtergronden maar op de technisch-ecologische rol van heiboeren en herders en hoe zij o.a. autochtone huisdierrassen, half-natuurlijke biotopen en intacte heidelandschappen als "bijproducten" hebben gecreëerd en in stand gehouden door het traditionele landbouwsysteem toe te passen.

Deze bijdrage is gericht op een berggebied in Centraal-Portugal, de Serra da Estrela. Het is een voedselarm en divers Natura 2000 gebied en vormt tevens het grootste Portugese natuurpark met een oppervlak van zo'n 1000 km². De drie belangrijkste redenen om hier tijdens de studiedag over de rol van het Kempisch heideschaap in het natuurbeheer de aandacht te vestigen op de Serra da Estrela zijn: 1) het heidelandschap is nog intact; 2) het traditionele heidelandbouwsysteem wordt hier nog toegepast; 3) flora en fauna van het lokale heidelandschap hebben veel taxa gemeen met die van de Kempen.

Vier hoofdfasen

In de ontwikkeling van de Nederlandse heidegebieden kunnen, als gevolg van de vraag naar voedsel op basis van innovatie en productieverhoging, grofweg 4 hoofdfasen worden onderscheiden.

De eerste fase betreft de "ontginning" (vnl. branden, beweiden) van de oorspronkelijke climaxbossen in de beekdalen en aanliggende terreinen.

De tweede fase betreft het onderhouden van het systeem (branden, plaggen, beweiden, irrigeren, zaaien, oogsten, maaien etc.). Deze fase wordt hieronder beknopt beschreven onder het principe van het heidelandbouwsysteem. De Estrela verkeerde nog tot voor kort grotendeels in deze tweede fase maar op dit moment dreigt het systeem nagenoeg overal in verval te geraken.

In de daarop volgende fasen wordt met technische hulpmiddelen de landbouwproductie en de nutriëntentoevoer enorm opgevoerd. De landbouwproductie wordt zo onafhankelijker gemaakt van de directe omgeving. Er vindt ontkoppeling plaats van de aanliggende 'outfields' en de lokale gesloten 'infield-outfield' kringloop wordt doorbroken.

De kernvraag is of wij in Nederland in staat zullen zijn om uiteindelijk in een fase te komen die gekenmerkt kan worden als een duurzaam (kringloop) systeem met hoge ecologische,

sociale en economische kwaliteit. In Nederland is men hard aan het werk om de ecologische kwaliteit via restauratieprojecten terug te brengen op een acceptabel niveau.

Restauratieprojecten waren in Portugal niet nodig omdat tenminste in de afgelegen berggebieden het agro-pastorale systeem tot voor kort nog frequent werd toegepast. De Portugese 'outfields' hebben geen last van atmosferische depositie van meststoffen maar van verwaarlozing, omdat het platteland ontvolkt. Ze groeien dicht of ze worden opgetuigd met boomplantages. In beide gevallen neemt de biomassa enorm toe waardoor ze vervolgens getroffen worden door bosbranden. Bij gevolg eroderen ze en vindt er bodem- en habitatvernietiging plaats waardoor uiteindelijk de laatste intacte heidelandschappen degraderen.

Principe heidelandbouwsysteem: INFIELD en OUTFIELD

Het Europese heidelandbouwsysteem heeft in wezen overal dezelfde structuur: dichtbij de nederzettingen liggen kleine arbeidsintensieve gebieden waar gewassen verbouwd worden (vaak 'infields' genoemd) en grote arbeidsextensieve gebieden waar vee wordt gehouden ('outfields' of in onze streken 'woeste gronden'). Er was een netto flux van energie en nutriënten van de 'outfields' naar de 'infields'. In Noorwegen zeiden ze wel eens: het buitenveld is de moeder van het binnenveld.

Omdat het moeilijk is om vee te fokken dat het hele jaar door alleen op dwergstruiken moet leven kon de heiboer nauwelijks zonder geïrrigeerde hooilanden. Daarom worden deze ook tot het systeem gerekend.

Het heidelandschap

De heiden en bremvelden van de Serra da Estrela behoren tot de soortenrijkste in Europa. Het landbouwsysteem was ervoor verantwoordelijk dat de dwergstruikformaties gevormd werden in samenspel met een aantal andere half-natuurlijke biotopen van voedselarme milieus.

Aangenomen wordt dat sommige biotopen in meer of mindere mate aanwezig waren in het landschap van na de laatste ijstijd. Andere evolueerden vermoedelijk samen met het ontstaan van de heiden na het kappen, branden en begrazen van de oorspronkelijke bossen. De oorspronkelijke flora van de primaire biotopen lijkt zich grotendeels te hebben aangepast aan de nieuwe randvoorwaarden (secundaire biotopen) die door de herders en boeren geschapen werden. Het betreft vrijwel alle gemeenschappen van de droge heiden, een behoorlijk aantal natte heiden, venen en plasjes, bremstruwelen, flink wat graslanden, zoals heischrale graslanden, sommige droge graslanden op zandgrond, sommige matig voedselrijke graslanden, alsmede pionierbegroeiingen van akkers (voornamelijk rogge) en tijdelijk geïnundeerde standplaatsen en sommige ruderales gemeenschappen. (Ruderaal =

Karakteristiek voor of levend tussen rommel en afval of thuis zijn op verstoorde plekken.)

Veel van de voornoemde gemeenschappen kunnen in de Estrela nog steeds in de vorm van mozaïeken worden aangetroffen. De gemeenschappen die onderling in de beek- en rivierdalen in mozaïekvorm voorkomen vormen vervolgens weer netwerken met de gemeenschappen die onderling voorkomen op de plateaus, enz. De herders en de boeren verbinden met hun voor het landbouwsysteem noodzakelijke activiteiten al die gemeenschappen weer op speciale wijze met elkaar. En zo raken de lokale levensgemeenschappen met elkaar verweven op een wijze die voor het lokale heidelandschap karakteristiek is.

Met name de dieren profiteren zowel van het landschapsmozaïek alsmede van de vele structuren in het landschap, die door de boer en de herder in stand worden gehouden. Er leven talloze plant- en diersoorten, bijvoorbeeld 91 plant-, 76 mos-, 8 zoogdier-, 24 avifauna- en 5 herpetofauna-soorten, die tegenwoordig in Nederland op de Rode Lijst staan. Bovendien zijn er heel veel soorten bij die op de annex-lijsten staan van de Europese Habitat- en

Vogelrichtlijn. Het betreft een landschap waaraan tientallen plantengemeenschappen zijn gebonden en waarvan er vele vallen onder de Natura 2000 biotooptypen. Echter in de ruimte die hier beschikbaar is kan helaas geen taxonomisch en syntaxonomisch overzicht worden gegeven.

Belangrijk is te beseffen dat het landschap niet star is maar dat er allerlei processen spelen waardoor hier soorten opkomen en daar weer verdwijnen. Echter in zijn totaliteit lijken de populaties relatief constant en verdwijnen er geen soorten. In Nederland hebben we de neiging om alles vast te leggen: zoveel soorten met die aantallen en coördinaten op dit of dat perceel. Via monitoring wordt het beheer gewaardeerd. Echter in een voldoende groot gebied lijkt de continuïteit van soorten en gemeenschappen gegarandeerd zonder dat deze geheel zijn vastgelegd. Monitoring en handhaving zouden dan veel eenvoudiger zijn

Door het proces van voortschrijdende specialisatie is in Nederland de segregatie in het landschap aangewakkerd. In ons land hebben we alles bij elkaar opgeteld weliswaar nog steeds veel plantengemeenschappen van het voormalige heidelandschap, maar meestal klein van oppervlak, geïsoleerd en in verarmde vorm. Wat in Nederland ontbreekt zijn intacte heidelandschappen zoals ze nog in Portugal bestaan en waarin al die gemeenschappen zijn geïntegreerd waardoor er meerwaarde is ontstaan door hun onderlinge samenspel. In ons land is het geheel helaas zeer dikwijls niet meer dan de som van de onderlinge delen.

De rol van herders en heiboeren

Om te leren wat samenhang is, kan een bezoek aan de Estrela verhelderend werken omdat hier de ecologische cohesie in het landschap nog goed te zien is. De herders en heiboeren in de Estrela ontsnipperen omdat zij de verschillende biotopen via het traditionele beheer juist met elkaar verbinden.

De herders en hun vee transporteren energie, nutriënten en diasporen via mest, vacht en hoeven van diverse biotopen in de 'outfields' via een fijngeaderd netwerk van routes naar de 'infields' en de nederzettingen. Dit netwerkpatroon is niet alleen deels zichtbaar door het voorkomen van afscheidingen zoals heggen, struwelen, muren en wallen met vaak hoge biodiversiteit, maar ook door het voorkomen van speciale planten en dieren die juist in gradiënten van o.a. vraat en tred op of nabij de routes bijv. in bermen gedijen. Sommige dieren houden zich bijv. op in de luwte van een heg of jagen juist vanuit de beslotenheid van zo'n heg op dieren die een voorkeur hebben voor open plekken op de paden. Kortom zowel planten als dieren beïnvloeden elkaar waarbij punt- en lijnvormige, verticale en horizontale structuren en andere patronen veroorzaakt door het agro-pastorale systeem sterk sturende elementen zijn. Dit fenomeen wordt weerspiegeld in een veelvoud aan speciale plantengemeenschappen op en langs veetrekroutes, zoals o.a. ephemere miniaturbegroeiingen van periodiek geïnundeerde karrensporen, of meer typische tredvegetatie, nitrofiële, ruderales, zoom-, en mantelgemeenschappen.

De herders weten precies waar, welk seizoen, welk tijdstip en hoe lang ze het beste hun vee kunnen laten grazen. Ze weten ook wanneer ze moeten branden en hoe ze daarbij beschadiging van de vegetatie en de bodems moeten voorkomen. Ze weten hoe of ze *Nardus*-graslanden in stand moeten houden ten koste van *Calluna*-heiden. De wisselwerking tussen landgebruik en natuur heeft oneindig veel vernuftige patronen nagelaten die tot op de dag van vandaag niet geheel ontdekt en verklaard zijn. De intensiteit van begrazing, de periodiciteit en ook de aard van de grazers hebben invloed op het patroon, de structuur en de floristische samenstelling van de vegetatie in de diverse landschappelijke compartimenten. De heiboeren weten hoe of ze hun akkers moeten bewerken en braak laten liggen. Ze hebben de hooilanden laten ontstaan en onderhouden ze. Ze weten dat ze voor hun vee hooilanden nodig hebben en

wanneer deze dienen te worden gemaaid en nabegraasd. Ze weten sinds vele eeuwen hoe ze moeten irrigeren zodat de hooilanden beschermd worden tegen vorst en ze bemest raken met mineralen uit het water van de irrigatiekanaaltjes, die zijn afgetakt van de beken en rivieren en die op hun beurt ook weer diasporen verspreiden en gradiënten creëren. Zo raken al deze landschapsonderdelen op ingenieuze en verfijnde wijze met elkaar vervlochten en het zijn de heiboeren en de herders die de functionele samenhang sturen. Het decor van dit subtiele heidelandschapstoneel kan alleen bestaan als het bijbehorende specifieke rollenspel wordt opgevoerd door de benodigde acteurs: de heiboeren, de herders, hun vee en de lokale omstandigheden zonder nutriënten-input van buitenaf.

Wanneer de herder met zijn vee verblijft op de (stoppel)akkers worden deze bemest door de schapen- en geitenkeutels. Dit kan zowel overdag als 's nachts voorkomen. In het laatste geval wordt het vee meestal tijdelijk ingeschaard in verplaatsbare hekken. Hei- en bremstruiken en andere planten worden gebruikt om tijdelijk de stalvloer te bedekken waarna ze gemengd met de keutels van de dieren op de akkers worden gebracht.

Wat de boeren of herders ook doen, telkens is er sprake van gebiedseigen materiaal waardoor de energie- en nutriëntencyclus besloten ligt binnen het gebied en zo ook grotendeels de genetische drift. De Estrela is groot genoeg om voldoende levensvatbare populaties te herbergen. Bovendien was er tot het midden van de vorige eeuw sprake van extra genetische uitwisseling als gevolg van de transhumance waardoor de streek verbonden werd met andere gebieden die tot wel enkele honderden kilometers verwijderd lagen en waarvan de één door een meer Mediterrane, de ander een meer Atlantische, de derde een meer gematigde of een vierde een meer continentale invloed onderging. De veetrekroutes fungeerden als ecologische corridors en liepen met name door rivierdalen en over relatief gemakkelijk toegankelijke bergruggen. Na de oorlog namen de lange afstand verplaatsingen van de kuddes af en tegenwoordig is het veetransport beperkt tot bewegingen van de terreinen aan de voet van het gebergte naar de hoogst gelegen delen rondom de top (zomer- en wintermigratie).

De huisdierrassen die gebruikt worden zijn geselecteerd en zeer goed aangepast aan het lokale klimaat, het lokale terrein, de lokale flora, etc. De Bordaleira da Serra da Estrela is bijvoorbeeld geschikt om melk en kaas te produceren. De smaak van de beroemde kaas is deels het resultaat van de floristische samenstelling van hetgeen de schapen eten en dus gerelateerd aan de routes die de herders met hun vee doorlopen.

Het is niet ondenkbaar dat wanneer dieren uitsluitend ingeschaard zouden worden en de herdercultuur zou verdwijnen dit ook negatieve consequenties zal hebben voor de instandhouding van de huisdierrassen zelf. Hun selectie was immers het gevolg van de toepasbaarheid onder de lokale ecologische omstandigheden.

De verfijnde reallocatieprocessen van energie, nutriënten en diaspora zullen verdwijnen en er zal slechts herverdeling plaatsvinden binnen het terrein waar “standbegrazing” wordt toegepast. Naar verwachting zullen de hiermee samenhangende gemeenschappen verarmen of zelfs verdwijnen en zal het gehele landschap degraderen en vervlakken. En met dit alles zal tevens de kennis en kunde van de laatste vakmensen verdwijnen.

De boeren en herders uit de Estrela voldoen hun leven lang al ruimschoots aan een reeks nieuwe eisen vanuit Brussel, zoals de Vogel-, Habitat-, Water- en Nitraatrichtlijnen. Anderzijds wordt door Brussel productie gepropageerd. Welnu, waarom wordt het traditionele heidelandbouwsysteem dan niet werkelijk economisch gewaardeerd als een productiefactor van hoogwaardige half-natuurlijke biotopen? Herders en heiboeren worden kennelijk nog steeds beschouwd als zijnde niet-productief en bijgevolg zijn ze niet economisch succesvol. Echter de vele technisch-ecologische, recreatieve en sociaal-culturele diensten die ze leveren werden tot dusver niet of nauwelijks in Brussel noch in Den Haag gewaardeerd. Daar lijkt nu

langzaam verandering in te komen. Zou het nog op tijd zijn om de laatste herders en boeren van het heidelandschap te redden of zullen ze het lot ondergaan van hun honderdduizenden Europese collega's die in de negentiende en vooral twintigste eeuw hun werk moesten staken of moesten overgaan tot de moderne landbouwtechnieken waardoor inmiddels zoveel biodiversiteit en milieu is vernietigd?

In Nederland worden honderden miljoenen gespendeerd om een fractie van de vroegere biodiversiteit terug te krijgen, terwijl deze elders juist met Europese landbouwsubsidies verdwijnt. Kan de Europese biodiversiteit gehandhaafd worden wanneer dit inefficiënte EU-subsidiepatroon voortduurt? En het gaat niet alleen om biodiversiteit maar ook om waterbeheer, gastronomie, dierenwelzijn etc., enfin om een groot aantal andere 'bijproducten' en diensten van de heidelandbouw.

Dankzij de traditionele heiboer hoeven er geen dure natuurherstelwerkzaamheden te worden uitgevoerd of saneringswerkzaamheden als gevolg van vervuiling. Nederland mag dan het laboratorium zijn waar met geavanceerd herstelbeheer wordt geëxperimenteerd, de Serra da Estrela is een voorbeeld van een levend archief waar de in het laboratorium geïsoleerde deelprocessen van het heidelandschap in al hun verscheidenheid en onderlinge samenhang voorkomen. Onderzoek naar de onderlinge samenhang van al deze processen en patronen in de Serra da Estrela kan ons wellicht verder helpen te begrijpen hoe of de verarmde systemen in Nederland weer op dat niveau gebracht kunnen worden.

Europa verandert snel en Nederland nog sneller. Het merendeel van ons voedsel kan op minder dan enkele tientallen procenten van alle landbouwgrond verbouwd worden. Er kan dus veel landbouwgrond en agrarisch ondernemingsschap vrijkomen voor landschap en natuur, recreatie en ondernemen in de dienstensector.

Nederlandse heiboeren en herders zouden dan opnieuw acteurs kunnen worden in gebieden met minder goede landbouwgronden, dus in voormalige heidegebieden zoals de Kempen.

Conclusies

Samenvattend, op basis van het gepresenteerde tijdens de studiedag en de daaropvolgende plenaire discussie, komen de volgende punten naar voren:

De studiedag werd georganiseerd door het Stamboek Kempisch Heideschaap. Desalniettemin bestaat er bij de inzet van heideschappen een breder perspectief. Het gaat om beheer van voedselarme open landschappen. Landschap en biodiversiteit staan centraal. Heideschappen, en daarmee het Kempisch heideschaap, zijn een authentiek en efficiënt instrument om een vitaal en dynamisch heidelandschap in stand te houden.

Het behoud van open heide als halfnatuurlijk landschap is een nastrevenswaardige zaak. In Natura 2000 wordt dit aangeduid als prioriteit. Het gaat om het ontwikkelen van een symbiose tussen mens en landschap waarbij grazers in het algemeen en schapen in het bijzonder onontbeerlijk zijn.

Voor zover heideschappen thans worden gebruikt worden ze voor een groot deel ingerasterd. Heide als natuurdoeltype kan alleen volwaardig in stand worden gehouden met gestuurde begrazing, d.w.z. met een gescheperde kudde.

Figuur 6 Plaggen of liever begrazing?

Er is in Nederland enkele decennia veel geld gestoken in herstelbeheer door maaien en plaggen. Uit een evaluatie door SBB is gebleken dat blijvend mechanisch beheer niet heeft geleid tot de gewenste structuurrijkdom. Het is daarom niet meer dan logisch bij heidebeheer, zowel bij herstelbeheer als bij onderhoud, gestuurde begrazing in te zetten.

De resultaten van drukbegrazing, gevolgd door begrazing op een lager niveau zijn nadrukkelijk veel beter. Plaggen zou eerder een kleinschalige ondersteunende maatregel moeten zijn en niet een methode om een heide in het groot te herstellen. Men zou de heide meer als een ecosysteem moeten bekijken waarbij de begrazing het landschapsvormende proces is. De heides zijn ontstaan door branden en (druk)begrazing en blijven in stand door branden en begrazing.

De meerwaarde van de gehoede kudde is bovendien te vinden in aansturingsmogelijkheden die men heeft bij het beheer. De kudde kan precies daar grazen waar men dat wil en ook op precies het juiste moment. Vergrassing van de heide wordt gericht aangepakt en ook opslag van bomen wordt effectief beteugeld. Door periodieke, relatief intensieve begrazing met lange rustperiodes kan men soortenrijke schraalgraslanden ontwikkelen. Langs beken en rivieren kan men met begrazing structuur aanbrengen, met een gradiënt van kort en open, via half open en ruiger, naar gesloten met opslag van bomen en struiken.

Thans wordt nagedacht over een Catalogus van Groene Diensten, die dreigt te leiden tot een limitatieve opsomming van te betalen diensten. Het is merkwaardig dat in het concept wel grootschalig plaggen en klepelen zijn opgenomen, maar gescheperde begrazing niet. Dat is merkwaardig omdat het doel zou moeten zijn een kwalitatieve verbetering van de terreinen en de middelen daarvan afgeleid zouden moeten zijn aan de hand van hun effectiviteit voor de te bereiken doelen.

Uit berekeningen van het LEI blijkt dat een hectarevergoeding van € 300,- tot € 350,- per ha nodig is voor een bedrijfseconomische onderbouwing van een functioneel heidebedrijf, bestaande uit 80% heide en 20% schraal grasland, akkers en landschapselementen. Er is dus een gat met de bedragen in Programma Beheer (heidepakket ±€ 80,- /ha.)

Gewijzigde verhoudingen in de landbouwpolitiek openen nieuwe mogelijkheden; subsidies verschuiven van Peiler 1 (toeslagrechten) naar Peiler 2 (plattelandontwikkeling en Less Favoured Areas) en worden blijvend ondersteund. In Nederland is tot nu nagelaten om de heidelandschappen in dit verband te beschouwen als LFA (extensieve landbouwgronden).

Een vergoedingsregeling kan als pyramide opgebouwd zijn (Zwitsers en Engels model). Basisvergoeding met daarbovenop mogelijkheid van kwaliteitstoelage. Het lijkt aanbevelenswaardig om dit in te bouwen in de Europese benadering.

Tijdens de studiedag is o.m. gebleken dat men ook in het buitenland tegen de grenzen aanloopt van het geïsoleerde beheer van “heide-eilandjes”. In België heeft men de weg bewandeld van het begrazen in flexinetten via begrazen in vaste rasters, naar toch weer geherderde begrazing. Gescheperde begrazing is in het oudste Nationale Park in Duitsland (Lüneburger Heide) van meet af aan meegenomen in de beheerplannen.

De laatste jaren wordt steeds meer aandacht geschonken aan het vergroten van de ecologische infrastructuur tussen de verschillende natuurgebieden. Door het creëren van ruimtelijke, ecologische verbindingen wordt getracht de kwaliteit van de natuurgebieden te verbeteren.

Trekkende schaapskuddes werken al jaren aan het herstel van ecologische verbindingen en verdienen dan ook wat extra aandacht. De schapen in de trekkende kuddes zijn immers rondwandelende zaadbanken (met name in de vacht, hoeven en uitwerpselen) die door de enorme actieradius zaden, sporen, en insecten verspreiden over grote afstanden. De trekkende schaapskuddes vormen zo een ecologische schakel die in vroeger tijden aan de rondtrekkende inheemse wilde grazers was voorbehouden. Een heidelandschap met een hoge biodiversiteit: zonder gescheperde kuddes geen vitaal heidelandschap.

In de Kempen kan het inzetten van gescheperde kuddes leiden tot opheffing van de isolatie van kleine deelpopulaties in versnipperde natuurgebieden. Via gescheperde kuddes streeft men naar een fijnafstelling en uitgekiend transport van genetisch materiaal.

Als referentiegebied kan gekeken worden naar enkele streken in Portugal, waar de functionele koppeling landbouw en begraasde natuur nog in tact is. Dit kan dienen als inspirerend voorbeeld. Om het gat te dichten is een samenwerking wenselijk tussen de private en de publieke sector. Marketing kan twee doelen dienen: versterking van regionale identiteit en het positioneren van de regio.

Lifescape – your landscape kan een rol spelen, door het opstarten van experimentele heideboerderijen (concept Boeren voor Natuur) te faciliteren, die het herstel van een vitaal en dynamisch heide-ecosysteem, inclusief schrale graslanden en soortenrijke graanakkers tot doel hebben.

Bibliografie

- Aarsen, L. van den, 1994, Randvoorwaarden voor natuurlijke kwaliteit in pleistocene zandgebieden, dissertatie, Wageningen.
- Arts, Nico, (red.), 1994, Sporen onder de Kempische stad, archeologie, ecologie en vroegste geschiedenis van Eindhoven, 1225 – 1500, Museum Kempenland, Eindhoven.
- Bieleman, J., 1992, Geschiedenis van de landbouw in Nederland, Meppel.
- Clason, A., (red.), 1980, Zeldzame huisdierrassen, Uitgeverij Thieme & Cie., Zutphen.
- Cordes, H., Th. Kaiser, H. v.d. Lüken, M. Lütkepohl und J. Prüter, 1997, Naturschutzgebiet Lüneburger Heide, Geschichte – Ökologie – Naturschutz, Verlag H.M. Hauschild GmbH, Bremen.
- Crijns, A., en F. Kriellaars, 1987, Het gemengde landbouwbedrijf op de zandgronden in Noord-Brabant 1800 – 1885, Stichting Zuidelijk Historisch Contact, Tilburg.
- Crijns, A., en F. Kriellaars, 1992, Het gemengde landbouwbedrijf op de zandgronden in Noord-Brabant 1886 – 1930, Stichting Zuidelijk Historisch Contact, Tilburg.
- Erens, M., 1978, Alphen in de Baronie van Breda, Eerste deel, Het dorp Alphen in de oudste tijden en de middeleeuwen tot 1648, Derde deel, Het dorp Alphen in de nieuwe tijd van 1648 tot 1815, Vijfde deel, Alphen in de 19e en 20e eeuw van 1815 tot 1952, drie typoscripten, verzorgd door G. Rehm, streekarchivaris Kring Oosterhout.
- Eijck, J. van, G. Hardeveld, C. v.d. Wielen en J. Wolfs (red.), 1985, 1810 – 1985 Twee dorpen... één gemeente, hondervijfenzeventig jaar geschiedenis van twee Brabantse kerkdorpen Alphen en Riel, Heemkundekring Carel de Roy, Alphen en Riel.
- Haaland S. 2004. Het Paarse Landschap. Vertaling en bewerking door G. de Blust, H. Diemont en J. Jansen. KNNV, Zeist en Natuurpunt, Mechelen. 172 pp.
- Iven, W., en Th. van Gerwen, 1974, Lind dè is de sgonste plats, natuur en landschap van Leende, een Oost-Brabants dorp, z.p.
- Jansen, J. 2002. Geobotanical guide of the Serra da Estrela. Instituto da Conservação da Natureza. Ministério das Cidades, Ordenamento do Território e Ambiente. Lisboa. 276 pp.
- Numan, A., 1835 –1836, Handleiding tot de inlandsche schaaпsteelt, inzonderheid tot verbetering der wol, z.p.
- Spek, Th., 2004, Het Drentse esdorpenlandschap, een historisch-geografische studie, Uitgeverij Matrijs, Utrecht.

Deelnemerslijst - Studiedag Kempisch Heideschaap

Naam	Organisatie
*Dhr. Loek Hilgers	Stamboek KH
Mw. Wies de Haan	Stamboek KH
Dhr. Frans Sluijter	Stamboek KH
Dhr. Sjraar van Beek	Stamboek KH
Dhr. Theo Oomen	Stamboek KH
Dhr. Philippe van der Grinten	De Wassum
Dhr. Jap Smits	SBB Heeze
*Dhr. Peter Verbeek	Natuurbalans Limes divergens, BV
*Dhr. Raymond Schrijver	LEI-WUR
*Dhr. Chris Clarke	Southdown Sheep Society
*Dhr. Geert de Blust	Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek
*Dhr. Jan Jansen	Radbout Universiteit
Dhr. Herbert Diemont	WUR Alterra
*Dhr. Paul Verhoeven	Burgemeester Heeze-Leende
Dhr. Gerard Verhoeven	SBB 'De Breuk'
Dhr. Daan van den Heuvel	SBB 'De Breuk'
Dhr. Willo Schellekens	Grazerie
Dhr. Chris Muermans	Munabe
Dhr. C. H. Grinwis	Schaapskudde 'Het Soerel'
Dhr. Cees van Haaren	Landgoed Wellerdseind
Dhr. Patrick Geukemeijer	LLTB
Mw. Hester Colijn	LLTB
Mw. Josien Barten	Wijboschbroek (St. Oude I.R.)
Dhr. Jan Vogels	SBB Heeze
Dhr. Wiel Poelmans	Provincie N. Br.
Dhr. Hans van de Wiel	Provincie N. Br.
Mw. Anneke Groenveld	Stichting Het Kempische Heideschaap
Mw. Jetta Wille	Stichting Het Kempische Heideschaap
Dhr. Sjaak Vorstermans	SBB Regio Zuid
Dhr. Cees Spek	LNV, Directie Landbouw
Dhr. Sjors de Kort	DLG Regio Zuid
Dhr. Martin Woestenburg	Provincie N. Br.
Dhr. Nico van der Meer	Wijboschbroek (St. Oude I.R.)
Dhr. Anton Sauvé	De Wassum
Dhr. Roelof Brandsma	Gelders Landschap
Dhr. Arjan van der Zee	SBB
Dhr. Cees Pouw	
Dhr. Stijn Hilgers	Schapenheld
Dhr. Rob Adriaans	Schapenbedrijf Rob Adriaans
Dhr. Roel Winters	
Dhr. Rob Maessen	Provincie N. Br.
Dhr. Twan van Alphen	Bosgroep Zuid Nederland
Dhr. Leon Liebrechts	Fortis landgoed 'De Utrecht'
Dhr. Wim Jak	Stichting Het Kempisch Heideschaap
Mw. Ida Gorter	Landgoed Welna
Dhr. O. Gorter	Landgoed Welna
Dhr. Mari de Bijl	Brabants Landschap

* Spreker